Een oud karrespoor van de postweg door de Gasterse Duinen wordt thans geblokkeerd door een groene perceelsrand. De foto is illustratief voor de 'vergroening' van het Drentse landschap, foto Harry Cock.

Anachronisme of moderniteit

Agrarisch natuurbeheer

Enige maanden geleden hield minister J. van Aartsen van landbouw, natuurbeheer en visserij een warm pleidooi voor de inschakeling van boeren bij landschapsonderhoud en natuurbeheer. Hij motiveerde zijn standpunt door te verwijzen naar de historisch gegroeide verstrengeling tussen boerenbedrijf en landschap. Door velen wordt deze wisselwerking met name in een plattelandsprovincie als Drenthe nog steeds als zeer fundamenteel ervaren. De geograaf Hans Elerie dook in de bronnen en kwam tot een aantal opmerkelijke conclusies.

Hans Elerie

In de jaren zeventig werd de ideevorming rond agrarisch landschapsbeheer nog in brede kring verguisd en werd het idee van de boer als parkwachter afgedaan als een weinig realistische dagdroom. Nu staat datzelfde idee hoog op de agenda en spreken sommigen zelfs van een kansrijke bedrijfstak.

De eenzijdige gerichtheid op sectorale deelbelangen lijkt steeds meer plaats te maken voor een bereidheid tot functievermenging. Wie regelmatig de vele vakbladen

en rapporten doorbladert kan zich niet aan de indruk onttrekken dat een nieuw regionalistisch elan de drijfveer lijkt te worden achter een grote verscheidenheid van lokale initiatieven.

De boer als landschapsbeheerder

Een belangrijk motief voor de boer om zich beschikbaar te stellen als natuur- en landschapsbeheerder is de economische noodzaak tot een bestaansverbreding. Daarnaast wordt deze nieuwe rol in brede kring aanvaard als een historisch gegroeide vanzelfsprekendheid. Met name onze oudste en meest fraaie cultuurlandschappen ziet men als resultaat van een wisselend samenspel tussen natuur en boerenbedrijf. In die wisselwerking was de landbouwer niet alleen de vormgever van het landschap, maar hij bepaalde ook de speelruimte van natuurlijke processen. Tegen deze achtergrond is het een logische stap dat de huidige agrariër weer een rol gaat spelen in het beheer van natuur en landschap.
Nostalgische gevoelens blijken vaak onbewust een drijfveer achter de recente euforie rond het nieuwe fenomeen agrarisch natuurbeheer. In een onlangs verschenen rapport van Grontmij Advies en Techniek gaat men zelfs zover dat daarin wordt gepleit voor eerherstel van de marke als collectieve gebruiksvorm om de verweving van landbouw en natuur opnieuw leven in te blazen. Het doortrekken van deze historische lijn gaat echter voorbij aan enkele fundamentele ontwikkelingen. De modernisering heeft in deze eeuw het Drentse landschap dusdanig gewijzigd dat het zeer de vraag is of nog wel gesproken kan worden van een 'boerenlandschap'. Daar komt nog bij dat de functionele verstrengeling tussen boerenbedrijf en landschap in belangrijke mate is gewijzigd.

Heidesteppe

In dit artikel wordt ingegaan op de historische rol van de Drentse landbouwer als beheerder of beter als exploitant van het landschap. Daarbij zal het accent liggen op de veranderingen die zich in de loop der tijd hebben voorgedaan. Algemeen wordt aangenomen dat het Drentse landschap tot de oudste cultuurlandschappen van ons land behoort. Op zich is deze veronderstelling juist. In ons huidige landschap zijn nog patronen en elementen zichtbaar van prehistorische landbouwculturen van vele duizenden jaren terug. Tot de oudste landbouwrelicten behoren de vierkante walcomplexen van IJzertijdakkers die op sommige van onze heidevelden nog zichtbaar zijn en waarvan de geëgaliseerde restanten in latere ontginningen alleen op luchtfoto's nog zichtbaar zijn. In de IJzertijd, vanaf 700 voor Chr., had de mens in opeenvolgende culturen de natuur al behoorlijk naar zijn hand gezet. Op het Drents Plateau hadden de lichte eikenbossen plaats gemaakt voor een heidesavanne met hier en daar de eerste zandverstuivingen. In het half-open landschap verhuisden de nederzettingen met de nieuw ontgonnen raatakkers (Celtic-fields) mee.
Pas in de vroege middeleeuwen werd de basis gelegd voor ons huidige esdorpenlandschap. De uitgeputte prehistorische woonlokaties werden verlaten en men verhuisde naar de nog bosrijke plateauranden in de buurt van de beekdalen, terwijl steeds meer nederzettingen zich een vaste plaats in het landschap verwierven.

Van onherbergzaam naar lommerrijk

De hoge ouderdom van het Drentse esdorpenlandschap heeft in brede kring echter ook tot misverstanden geleid. De verschijningsvorm van het huidige landschap wordt door velen een grote gelijkenis toegedacht met het oorspronkelijke esdorpenlandschap. Er zijn echter weinig andere cultuurlandschappen in Nederland die sinds het midden van de vorige eeuw zo fundamenteel zijn veranderd. Een Drentse landbouwer uit het begin van de vorige eeuw zou z'n eigen dorpsgebied in de huidige context nauwelijks meer herkennen. Hij zou trots zijn op z'n nageslacht die het arme en boeronvriendelijke plateaulandschap uit zijn tijd omtoverde in een Arcadisch landbouwparadijs. Het is inderdaad opmerkelijk hoe de schier eindeloze heidesteppe met zandverstuivingen binnen enkele generaties veranderde in een lommerrijk coulissenlandschap van akkers en weiden die worden afgewisseld door schaduwrijke boscomplexen en natuurterreinen.
Reizigers uit de vorige eeuw beschrijven hun doortocht door het onherbergzame Drenthe nog als een heikele onderneming.
Zo werden Jacob van Lennep en zijn compaan tijdens hun voettocht in de Zeegser Duinen geconfronteerd met een heuse zandstorm en verdwaalde de Franse kunsthistoricus Havard tussen Odoorn en Zweeloo in de verzengende hitte van een zandverstuiving. En de Italiaanse globetrotter Edmondo de Amicis haalde weer opgelucht adem toen de 'naargeestige' vlakte van het Noordenveld werd afgewisseld door de bedrijvigheid in de turfvelden van Smilde.

Afromingseconomie

Bijna 70% van Drenthe bestond in 1800 nog uit ongecultiveerde of 'woeste' veldgronden en venen. In deze onbewoonde heidesteppe lagen de verspreide esdorpen met hun forse eikenbeplanting van erven en brinken als geïsoleerde groeneilanden. De bijbehorende groenstructuur in het omringende agrarische landschap was sinds de late middeleeuwen weliswaar gewijzigd, maar het basispatroon stond in de vorige eeuw nog overeind. Het gemengde bedrijf was zich in toenemende mate gaan richten op het vruchtbaar houden van de omringende escomplexen. De steeds kaler en schraler wordende heidevelden waren het gevolg van een gereguleerde roofbouw waarbij de schapenbeweiding en de plaggenwinning via het potstalsysteem moesten zorgen voor de verplaatsing van mineralen. In de 19e eeuw had deze 'afromingseconomie' een ongekend hoogtepunt bereikt. Buiten de essen en een deel van de beekdalen manifesteerde zich een kaalgevreten en boomloos heidelandschap dat zich op veel plaatsen tot een bedreigend stuiflandschap had ontwikkeld. Afgezien van het veel geroemde dorpsgroen bestond het omringende landschap uit zwaar beplante eswallen om de bouwlanden te beschermen tegen de vraatzuchtige heideschapen. Een deel van de essen werden nog

omringd door restanten van middeleeuwse holten die naar de heizijde overging in een z.g. strubbenvegetatie. In de loop van de 17e en 18e eeuw werd een belangrijk deel van de beekdalen eveneens van de omringende heide afgeschermd door houtwallen. Daarnaast werden de opgedeelde groenlanden door de nieuwe eigenaren omwald, waardoor het bekende houtwallenlandschap ontstond.
Deze bescheiden stoffering vormde de basis van het 19e eeuwse esdorpenlandschap. Zij vormde populair gezegd, nog geen schijntje van de huidige groenbeplanting. Dat neemt niet weg dat het onderhoud van dit nog bescheiden cultuurlandschap vaak op grote problemen stuitte.

Sociale technieken

De eerst aangewezenen voor de aanleg en onderhoud van landschappelijke structuren waren uiteraard de grondeigenaren of exploitanten. Maar aangezien een groot deel van het dorpsgebied gemeenschappelijk werd geëxploiteerd lag de verantwoordelijkheid voor een belangrijk deel bij de lokale buurschap. Deze vrij autonome gemeenschap van plaatselijke boeren 'vertegenwoordigden de nederzetting in rechte' en bepaalde binnen het kader van het Drentse Landrecht de rechten en plichten, waarnaar een ieder zich diende te schikken. Na de instelling van de gemeenten in het begin van de vorige eeuw werd deze taak nog vele generaties door de plaatselijke boermarken uitgeoefend.
Velen, waaronder ook 'deskundigen', zijn geneigd om de oude boerendorpssamenleving op de Drentse zandgronden te idealiseren als een schoolvoorbeeld van een 'Gemeinschaft' waarin het individuele belang werd overschaduwd door een breedgedragen gemeenschapszin. Dit sterk geromantiseerde beeld strookt niet met de historische werkelijkheid. Het agrarisch collectivisme werd geboren uit pure noodzaak en voltrok zich volgens een strak gereglementeerd systeem van zakelijke overeenkomsten die werden vastgelegd in z.g. willekeuren.

De Zeijer Strubben, vermaard om de Zweedse kornoelje, vormen de restanten van het 'bosch tot Seyen' dat reeds in 1646 werd gescheiden, foto Harry Cock.

Deze plaatselijke voorschriften voor dorp en buitengebied (marke) betroffen voor een belangrijk deel de voorwaarden voor de exploitatie van gemeenschappelijke gronden. Vaak gingen deze vergezeld van voorschriften over het beheer en onderhoud van holten, eswallen en andere landschapselementen met een gemeenschappelijke meerwaarde. Bijna altijd waren de rechten en plichten gekoppeld aan het waardelenbezit, dat gezien kan worden als de uitdrukking van iemands privéaandeel in gemeenschappelijk gebruikte dorpsgronden. Privébezit en eigenbelang hadden dus ook in de traditionele Drentse dorpssamenleving een gelegitimeerde basis en net als nu lag in het collectieve belang een verscholen eigenbelang. De gemeenschappelijke exploitatie van een groot buitengebied was dus geen rudiment van een middeleeuws anachronisme en kwam evenmin voort uit een star traditionalisme. Het was een sociale techniek die inspeelde op de beperkte gebruiksmogelijkheden van het mineraalarme zandlandschap.

'In goede ordre'

Naast de lokale gemeenschap had ook het

De meest simpele vorm van agrarisch natuurbeheer: inscharing van pinken op het Broekland van Staatsbosbeheer langs het Oostervoortse Diep bij Langelo, foto Harry Cock.

Landschapsbestuur, als hogere overheid, een verantwoordelijkheid in de exploitatie en het beheer van de landschappelijke ruimte. Zo werden in het Landrecht een aantal artikelen geformuleerd die als kader kunnen worden opgevat voor de opstelling van plaatselijke willekeuren. De uitvaardiging van plaatselijke willekeuren werd in artikel 106 zelfs openlijk geadviseerd om '**... ordre over het gebruik van hare markte te stellen**'. In het bijzonder werd aanbevolen om '**... es ende zaad, hooi ende hout te bevredigen...**' en boetes vast te stellen bij nalatigheid. Hier werd dus in zeer beknopte vorm de gangbare basisstructuur geformuleerd van het esdorpenlandschap. Naast deze omwallingen waren vooral de holten en het houtbestand een voortdurende zorg van het Landschapsbestuur. De gestadige achteruitgang van veel holten en vooral ook het massaal omkappen en verhandelen van opgaande eiken in tijden van oorlog noopten tot strenge verordeningen. Zo werden 'tegens de vernielers van het hout' hoge boetes en verbeurdverklaringen in het vooruitzicht gesteld. Daarnaast werd een artikel opgenomen die particulieren aanzette om **'in goede ordre'** eiketelgen op **'ledige plaatsen in het buurhout'** aan te poten. En bovendien voorzag het Landrecht in het recht om als particulier een omwalde 'plantagie' van eiketelgen aan te leggen op de gemene heidevelden. De initiatiefnemer zou dan '**... alle geplante hout in vollen en eeuwigen eigendom en gebruik hebben...**'.

Inrichting van het landschap

In de boerenpraktijk van weleer kwam van al deze goede bedoelingen echter weinig terecht. In markeverband had men vaak al grote problemen met de instandhouding en het onderhoud van de bestaande buurholten.
Het historische gebruik van de landschappelijke ruimte stond in Drenthe bijna geheel ten dienste van een agrarische bestaanswijze. Op het relatief onvruchtbare Drents Plateau was de agrarische exploitatie gebonden aan een specifiek grondgebruik dat in belangrijke mate werd bepaald door de ecologische kwaliteiten van het landschap. De gemengde bedrijfsvorm was tot in het begin van deze eeuw min of meer afhankelijk van de bodemkundige en hydrologische gesteldheid van het dorpsgebied.
Om bepaalde vormen van areaalgebruik mogelijk te maken moest het landschap worden ingericht. Veranderde het grondgebruik dan ging dat meestal ook gepaard met een andere inrichting. Zo ging de intensivering van het boerenbedrijf in de 18e eeuw gepaard met een sterke uitbreiding van houtwallen en gegraven waterlossingen in de beekdalen, doordat de 'wilde' broeklanden van het gemeenschappelijk gebruik werden afgezonderd en opgedeeld. Esthetische en natuurlijke waarden speelden bij de inrichting nog geen rol. Wanneer deze kwaliteiten bij de aanleg van bepaalde landschapselementen werden bevorderd, dan waren zij altijd een onbedoeld bijprodukt van de agrarische exploitatie. Van belang was vaak wel de nevenfunctie van sommige landschapselementen in de zelfvoorziening van de boerenhuishouding. Zo werd de behoefte aan gebruikshout en huisbrand voor een niet onbelangrijk deel gedekt door houtwallen en waren er neveninkomsten uit de houtverkoop van bijvoorbeeld schilhout ten behoeve van de leerlooierij.

In Langelo is onlangs een bosproject van start gegaan. Een van de doelstellingen is het wegwerken van achterstallig onderhoud in particuliere bospercelen, foto Harry Cock.

Willekeuren

Van veel Drentse marken zijn willekeuren bewaard gebleven die een boeiend beeld geven van het landschapsonderhoud in de loop der eeuwen. De regelgeving ging vooral om het onderhoud en de exploitatie van landschapselementen die op mandelige markegrond stonden en die een collectieve functie hadden. In de oudste willekeuren kregen vooral de boerholten veel aandacht, terwijl in de loop van de 18e eeuw steeds meer voorschriften werden vastgesteld over het onderhoud van houtwallen en waterlopen.

De historische praktijk van het beheer van de boerholten toont een kwetsbare balans tussen exploitatie en instandhouding. Voorzover er sprake was van een strenge regelgeving, dan vormde deze niet in alle gevallen een garantie voor een duurzame exploitatie. Het opkweken van hoogopgaande eiken beperkte zich vanaf de 17e eeuw vooral tot de erven en brinken in de nederzettingen waar het toezicht gegarandeerd was. De afgelegen holten kregen steeds meer een functie in de voorziening van hakhout en gebruikshout.

De intensivering van de bedrijfsvorm die na 1750 doorzette had aanvankelijk nauwelijks gevolgen voor de landschappelijke basisstructuur. Wel gaven de zich uitbreidende zandverstuivingen het heidelandschap een grimmiger karakter, terwijl de schaarse randbeplantingen van grove den het open landschap meer diepte gaven. Door opdelingen van de mandelige broeklanden werden de beekdalen in visueel opzicht geaccentueerd door een samenhangend patroon van houtwallen, waardoor de oorspronkelijke, meer geleidelijke overgangen van beekdal naar heide vervaagden.

Modernisering

In de tweede helft van de 19e eeuw kan het Drentse plateaulandschap nog steeds getypeerd worden als een boerenlandschap bij uitstek. De verschijningsvorm staat nog steeds in een directe relatie met de agrarische exploitatie. Het open karakter is nog even manifest als in de eeuwen daarvoor. Een uitzondering vormden de randgebieden van Zuidwest Drenthe. Door de gunstige verkeersgeografische ligging had zich hier met succes een commerciële houtteelt als tweede bedrijfstak ontwikkeld. De verspreide hakhoutpercelen gaven het strakke slagenlandschap zowel diepte als beslotenheid en droegen door het gebruik van inheemse houtsoorten onbedoeld bij tot een grote mate van biodiversiteit.

Eind 19e eeuw kondigen zich de eerste ontwikkelingen aan die het Drentse esdorpenlandschap in deze eeuw fundamenteel zouden wijzigen. Na een moeizame introductieperiode van vallen en opstaan maakte de massale toepassing van kunstmest een einde

aan de vanzelfsprekende samenhang tussen het esdorpenlandschap en de agrarische bedrijfsvorm. De omvangrijke schaapskudden werden in vrij korte tijd afgeschaft, terwijl de uitgestrekte heidevelden 'braak' kwamen te liggen. Voortaan zou een enorm overschot aan 'woeste' heidevelden de nieuwe ruimtelijke orde in Drenthe gaan bepalen. Voor het eerst werd op een behoorlijke schaal door particulieren en instanties buiten markeverband geëxperimenteerd met de aanleg van bossen op vrijgekomen landbouwgronden. De pas opgerichte Heidemij ondersteunde deze initiatieven door onderzoek en advies. Daarnaast werd het open heidelandschap steeds meer doorsneden door lijnbeplantingen van opgaande bomen langs de nieuwe kanalen en wegen.

Vergroening van het landschap

Na de Eerste Wereldoorlog kwam de landschappelijke metamorfose in een stroomversnelling doordat nu ook de overheid zich met de ontginningen ging bemoeien. Vaak in het kader van de werkverschaffing werden grote delen van de voormalige heidesteppe bebost of ingericht tot geheel nieuwe agrarische produktielandschappen. De nieuwe ontginningslandschappen werden ontworpen op de tekentafel. Hoewel de agrarische functionaliteit in de ontwerpen voorop stond werd ook aandacht besteed aan esthetische en landschappelijke kwaliteiten. Met de introductie van deze landschapsarchitectuur was dus voor het eerst sprake van een landschappelijke stoffering die buiten de exploitatie en het beheer van het agrarische bedrijf kwam te liggen.
De invulling van de braakliggende heidevelden met ontginningslandschappen, boscomplexen en landgoederen leidden dus tot een algehele 'vergroening' van het Drentse landschap. De nieuwe stoffering viel echter in tegenstelling tot enkele decennia daarvoor, buiten de invloedssfeer van de agrarische bestaanswijze.
Ook de oorspronkelijke basislandschappen veranderden. De dumping van grote voorraden prikkeldraad na het einde van de Eerste Wereldoorlog brachten de eenvoudige doch efficiënte afrastering binnen ieders bereik. De onderhoudsgevoelige houtwallen verloren hun functie en werden verwaarloosd of werden opgeruimd. Door het verdwijnen van de vraatzuchtige schaapskudden kreeg na eeuwen de spontane opslag langs perceelsgrenzen en op overhoeken weer een kans. Zo ontwikkelden de beekdalen en de kleinschalige ontginningen zich tot lommerrijke landschappen waarnaar de doortrekkende reizigers uit vroegere eeuwen zo verlangden.
Helaas zijn veel van deze kleinschalige landschappen weer ten prooi gevallen aan de niets ontziende vervlakking van de

Perceelsrandenbeheer in Roderwolde door medewerkers van Landschapsbeheer Drenthe, foto Harry Cock.

naoorlogse ruilverkavelingen. De trend van landschappelijke verkokering werd in versterkte mate doorgezet. Rudimenten van het oude boerenlandschap verdwenen of werden gespaard door eigendomsoverdracht naar beheersinstanties. Nieuwe aanplantingen bij ruilverkavelingen kwamen door gebrek aan belangstelling in beheer bij instanties of overheden. Het landschap werd gebureaucratiseerd en de landbouw verloor zijn monopolie op de verschijningsvorm.
In ecologische zin zien we een omgekeerde ontwikkeling. De industriële bedrijfsvoering drukte steeds nadrukkelijker een stempel op de abiotische en biotische verscheidenheid in het landelijk gebied, terwijl natuurlijke processen steeds minder speelruimte kregen. Parallel met al deze ontwikkelingen groeide in onze verstedelijkte samenleving van na de oorlog een steeds breder draagvlak voor natuur- en landschapsbescherming. Rudimenten en structuren van oude landschappen, die door de moderne agrariër als belemmeringen werden ervaren, kregen in brede kring een belangrijke maatschappelijke herwaardering. Natuurbeleving en gevoel voor esthetische landschapswaarden werden vanzelfsprekende onderdelen van ons cultuurbegrip.
Haaks hierop ontstond een gevoel van vervreemding onder landbouwers in oude cultuurlandschappen door het groeiende pakket van beperkingen. Een triest hoogtepunt vormt de invoering van de bureaucratische regelgeving ter bescherming van amoniakgevoelige vegetatie.

Recente uitvinding

Agrarisch natuurbeheer is een recente uitvinding. Het fenomeen heeft geen historisch precedent en kan dus ook niet beschouwd worden als een anachronisme. Romantisch ingestelde voorstanders van agrarisch natuurbeheer zullen in het verleden geen legitimatie vinden. Ook in het verleden werd het landschap vanuit het boerenbedrijf in de eerste plaats beschouwd als een produktiemiddel. En net als nu botste het directe eigenbelang met het collectieve belang. Zelfs in de kleinste Drentse leefgemeenschappen moest dit algemene belang worden afgedwongen met een strakke regelgeving. Toen kunstmest en prikkeldraad in het begin van deze eeuw gemeengoed werden kwam er een abrupt einde aan de functionele verweving tussen bedrijfsvorm en landschap. De nieuwe landschappelijke stoffering kwam los te staan van de zich moderniserende landbouw en er groeide een spanningsveld tussen het oude cultuurlandschap en de nieuwe vormen van bedrijfsvoering. De oude kennis van exploitatietechnieken vervaagde na enkele generaties en maakte plaats voor gemechaniseerde cultuurtechnieken die zich concentreerden op directe ontwatering en grondbewerking. Maar ook de nieuwe beheersinstanties ondervonden problemen in het onderhoud van met name de oude groenstructuren. Gemeenten en Landschapsbeheer Drenthe worstelen, als we de kranteberichten mogen geloven, nog steeds met een goede balans tussen het reguliere onderhoud en het behoud van cultuurhistorische en ecologische waarden. Regionaal historisch landschapsonderzoek kan, naast de nieuwe ecologische inzichten, een zinvolle bijdrage leveren in een kwalitatieve verbetering van het cultuurhistorisch landschapsbeheer.

Een nieuwe uitdaging

Agrarisch natuurbeheer zal als nieuw maatschappelijk verschijnsel op een eigentijdse wijze moeten worden opgezet en uitgevoerd. Het toekomstig welslagen zal in belangrijke mate afhangen van een voor de boer herkenbaar eigenbelang en een goede voorlichting. De overheid zal haar mooie nota-jargon moeten operationaliseren in de realiteit van de moderne plattelandssamenleving.
Men moet echter wel erg optimistisch zijn om in agrarisch natuurbeheer mogelijkheden te zien voor een volwaardige bedrijfstak. Kansrijk lijken vooral die onderdelen die in het verlengde liggen van de bedrijfsvoering. Daarbij kan gedacht worden aan extensivering, perceelsrandenbeheer en natuurbraak, maar ook aan nieuwe vormen van produktiebossen met een landschapsecologische functie.
In natuurterreinen met zeer specifieke natuurdoelstellingen heeft een boer niets te zoeken. Anders ligt dat bij het beheer van waardevolle cultuurlandschappen. Agrarisch natuurbeheer in oude cultuurlandschappen vraagt om een nieuw soort vakkennis en daarnaast om enig gevoel voor ecologische en historische waarden. Het landschapsonderhoud in dergelijke gebieden vraagt om een goede samenwerking met instanties als Landschapsbeheer Drenthe, die haar prioriteiten zal moeten verleggen van werkgelegenheid naar voorlichting en begeleiding. Daarnaast zal in de Ecologische Hoofdstructuur-gebieden een samenwerkingspraktijk moeten groeien tussen de grondgebruikers van de landbouw en het natuurbeheer.
Maar bovenal zal de overheid extra middelen moeten inzetten voor het opzetten van een goede voorlichting en het creëren van een draagvlak in de regio.
Naast een bescheiden bestaansverbreding kan agrarisch natuurbeheer bijdragen tot een imagoverbetering bij het grote publiek. Daarbij kan gedacht worden aan een versterking van de regionale identiteit, die als etalage kan dienen voor streekeigen produkten. De komende jaren zal moeten blijken of agrarisch natuurbeheer geen nostalgische gril is van een verstedelijkte samenleving, maar een reële optie tegen een maatschappelijke en ruimtelijke verkokering van het landelijk gebied.

Verklarende begrippenlijst

boermarke: de lokale gemeenschap van boeren die op basis van bezit de marke in rechte vertegenwoordigen en beheren.
marke: dorpsgebied dat onder het beheer en bestuur van de boermarke viel.
mandelig: gemeenschappelijk
boerholt: bos in gemeenschappelijk eigendom dat door de boermarke werd beheerd.

Nb

Dit artikel is een ingekorte versie van een bijdrage die in zijn geheel geplaatst wordt in het themanummer Agrarisch Natuurbeheer dat volgend jaar zal verschijnen n.a.v het gelijknamige congres dat op 6 december a.s. wordt gehouden te Assen.

De auteur is historisch geograaf en werkzaam bij de Vereniging Brede Overleggroep Kleine Dorpen in Drenthe.